

MALA SAKRALNA ARHITEKTURA U SLAVONIJI

ŽARKO ŠPANIČEK

Državna uprava za zaštitu kulturne i
prirodne baštine - Sjedište u Osijeku
31000 Osijek, Kuhačeva 27

UDK 726(497.5-3 Slavonija)

Izvorni znanstveni članak
Primljeno 19. V. 1994.

U radu se razmatraju dva bitna odnosa: povezanost male sakralne arhitekture s tradicijskim graditeljstvom, te s pučkom pobožnošću. Poklonci, javni križevi i raspela, kalvarije, fasadne kapelice, te pilovi sa skulpturama svetaca koji čine ovu graditeljsku vrstu počinju se javljati krajem 17. i početkom 18. stoljeća, neposredno iza oslobođenja Slavonije od Turaka, a podižu se do danas. U likovnom i graditeljskom smislu, unatoč različitim utjecajima, oni slijede osnovne principe narodne arhitekture. Malu sakralnu arhitekturu najčešće su podizali pojedinci ili nekoliko udruženih pojedinaca na temelju osobnih i konkretnih pobuda. Ona je zato tješnje vezana uz pučku nego uz institucionalnu pobožnost, što se očituje u samoinicijativnosti prilikom gradnji i održavanja male sakralne arhitekture, te relativnoj samostalnosti pučkih vjerovanja i obrednih praksi.

POKLONCI

U jednom ranijem radu predstavio sam malo poznati dio kulturne baštine Slavonije - pučko sakralno graditeljstvo, odnosno drvene seoske crkve

koje su činile njegov glavni sadržaj¹. Temu o narodnom sakralnom graditeljstvu svakako treba dopuniti prikazom malih arhitektonskih oblika koji se u pravilu neopravdano izostavljaju iz proučavanja crkvene arhitekture.

Najvažniji dio male sakralne arhitekture predstavljaju poklonci, sitne građevine koje su značajno obilježile prostore slavonskih sela, ali i gradova. Takvo im mjesto pripada ne samo zbog njihove brojnosti, raznolikosti i likovnih vrijednosti, nego i zbog višestruke povezanosti s različitim oblicima pučke pobožnosti, što pokloncima daje značajnu ulogu u duhovnom životu seljačkog svijeta.

Andela Horvat definira poklonce kao sitnu arhitekturu zidanu u obliku stupa s jednom nišom što ga je oblikovalo ranobarokno doba za smještaj slike, kipa ili raspela. Njezina konstatacija da se u Međimurju za ovu vrstu spomenika najčešće upotrebljava termin *kapelica* vrijedi i za Slavoniju (Horvat, 1956). Naziv *poklonac* uobičajen je u čakavskim krajevima i u Slavoniji se kazivači nigdje njime ne koriste, nego redovno kažu *kapela* ili *kapelica*. Ima slučajeva gdje se ne koristi nikakav naziv, nego se zidani stup, kao i mjesto na kojemu je podignut, naziva imenom sveca ili sveteice kojemu su posvećeni za što je primjer Sv. Ana u Bistrincima kraj Valpova, tj. naziv sveca ili sveteice postaje toponim. Jednako tako i za Slavoniju stoji tvrdnja da se u poklonce najradije stavlja javna plastika, kipovi i raspela.

Budući da su se ove građevine često podizale pod jasnim utjecajem stilske arhitekture, temom o pokloncima etnološko istraživanje dolazi u granično područje s poviješću umjetnosti, a dijelom i prelazi u njega. Ipak, poklonci su predmet od interesa za etnologiju ne samo zato što su ih često gradili seoski zidari, a opremali seoski kovači i stolari, nego prvenstveno stoga što su oni materijalni izraz vjerskih težnji i duhovnih potreba seljačkog svijeta koji ih je podizao.

Seoski poklonci Slavonije pokazuju veliku oblikovnu raznovrsnost što omogućuje vrlo raščlanjeno tipološko razvrstavanje. Budući da se tipologijom može doći do zaključaka dalekosežnih za razumijevanje tradicijske kulture, a ne samo do formalističkog izlučivanja raznih oblika, zadržat ćemo se prvo na likovnim značajkama poklonaca.

1. Prvi tip predstavljaju otvoreni poklonci gdje javnu plastiku štiti šatorasti ili dvoslivni krov na četiri stupa. Najčešće je na stražnjoj strani između dvaju stupova podignut zidić, tako da je poklonac otvoren s tri strane. Ovaj je

¹ Žarko Španiček, Pučko sakralno graditeljstvo Slavonije, Etnološka tribina 15, Zagreb 1992., str. 157-173.

oblik nešto rjeđi u Slavoniji gdje dominiraju poklonci u obliku stupa, ali se ipak zapaža u njezinim različitim dijelovima. Lijepi primjeri otvorenog poklonca zabilježeni su u Vrbovi kraj Nove Gradiške, Brodskom Drenovcu kraj Požege i u Đurićima kraj Županje. U svim ovim primjerima pod krovom se nalazi raspelo od lijevanog željeza, a ne skulptura (sl. 1).

2. Prijelazni oblik prema pokloncima u formi stupa čini kapelica Sv. Antuna u Nuštru iz 1905. godine, podignuta pri kraju sela nasuprot ulaza u groblje. Ona ima oblik stupa, ali zapravo nema nišu, nego je tijesan prostor pod šatorastim krovom ustakljen s triju strana (sl. 2). Premda je kapelica posvećena Sv. Antunu, 1992. g. u njoj se nalazio Gospin kip koji je zatim uklonjen, vjerojatno zbog popravka ili zamjene. Treba istaći skladno oblikovanje ove male građevine i lijepo iskovan križ na njezinom krovu.

3. Najjednostavniji tip poklonca u Slavoniji predstavlja zidani stup s otvorenom nišom i dvoslivnim krovčićem. Čak i ovako jednostavna sitna arhitektura javlja se u različitim oblikovnim varijacijama. Niša može biti obična pravokutna ili kvadratična, lučno zasvođena ili drugačije stilizirana. U niši može biti plastika, najčešće raspelo, ali i slika. Slike su obični tiskarski produkti, rjeđe jednostavne slikarije rukom, a i raspela su sasvim jednostavne izrade. Kipovi ili bolje izrađena raspela i slike ne stavljaju se jer bi vjerojatno bili ukradeni. Ponekad se u niši nalazi raspelo zajedno sa slikom. Harmonično i odmjereno oblikovan poklonac ovog tipa zabilježen je u Šiškovcima kraj Županje (sl. 3). Na više mjesta u Slavoniji (Glogovica kraj Slavonskog Broda, Velika kraj Požege) zabilježeni su lijepo oblikovani poklonci s otvorenom nišom, ali su zapušteni i niša im je prazna. Ipak, u najnovije vrijeme zapaža se i pojačan trend obnove poklonaca i seoskih raspela, budući da se u sklopu društvenih promjena pobožnost može slobodnije izražavati.

4. Razvijeniji tip poklonca u formi stupa predstavlja tip sa zatvorenom nišom. Funkcija zaštite plastike time je potpunija, jer nišu zatvara ustakljeno prozorsko krilo koje se često ukrasno oblikuje. Prema dosadašnjim zapažanjima ovaj je tip najbrojniji u Slavoniji, s obiljem izvedbi i varijanata. Ponegdje niša nije zatvorena prozorskim oknom, nego ukrasno kovanom željeznom rešetkom. Vrlo lijepa kapelica ove vrste nalazi se u Babinoj Gredi kraj Županje. Četiri mala zabata uvjetovala su razveden oblik krovčića na kojemu je dekorativno izvedeno raspelo od lijevanog tuča (sl. 4). Kovana željezna ograda oko objekta naglašava njegovu ambijentalnu i estetsku vrijednost, ali ima i praktičnu namjenu da spriječi pristup životinjama koje bi onečistile okoliš sakralne građevine.

5. Slijedeći tip predstavlja poklonac s dvjema nišama u dvjema etažama. Zgrade ovog oblika evidentirane su uglavnom u selima oko Županje i u samoj Županji i mogu se smatrati lokalnom značajkom. Najkvalitetniji primjeri izvedeni su u formi stupa s gornjom otvorenom i donjom ustakljenom nišom. U otvorenoj niši obično je raspelo, dok je u donjoj najčešće skulptura (sl. 5). Poklonac Sv. Terezije iz Bošnjaka iznad prozora ima natpis u žbuci "Sv. Terezijo moli za nas". Prigodni natpisi, datacije, imena osoba koja su dala podići poklonce, česti su i drugdje u Slavoniji, a doprinose njihovoj izražajnoj i dokumentarnoj vrijednosti. Primjer iz Bošnjaka zanimljiv je i po tome što je bio u sklopu zidane dvorišne ograde. Zbog podizanja nove katnice ograda i stara kuća su srušeni, ali je kapela kao sakralna građevina ostala, tako da svojim izgledom odudara od tipske novogradnje u pozadini.

Oblikovna raznovrsnost ove tipološke skupine naročito je izražena, što pokazuje primjer s dvjema nišama istog oblika i veličine od kojih je donja opet ustakljena. Zabilježeni su i poklonci s dvjema nišama kod kojih je gornji otvor veći od donjeg. Tipologija tako nije kruta shema geometrijske strogosti, nego određen red i pravilnost u mnoštvu oblika i varijanata.

Poklonci s dvjema nišama, kao i oni koji oblikovno slijede iza njih, čine skupinu većih poklonaca, preciznije rečeno, skupinu veće visine. Obično su viši od 3 metra, tako da predstavljaju dominantne graditeljske točke seoskih prostora, kako svojim oblicima, tako i svojim dimenzijama. Pri tome se u pravilu ostvaruje skladan odnos ploha, dimenzija i oblika.

6. Razvijeniji poklonac u obliku stupa predstavlja zgradica s vratima kroz koja se može stupiti u njezinu unutrašnjost gdje se obično uređuje oltar. Ponekad vrata zatvaraju nešto veću nišu u koju osim oltara i sakralne plastike ništa drugo ne može stati, kako je zabilježeno na primjeru iz Županje. Vrata su ovdje radi lakšeg pristupa unutrašnjosti, čišćenja i održavanja. Stakleni otvor na njima omogućava kontakt unutrašnjeg prostora zgrade i ambijenta, što je pokloncima i svojstveno.

Na drugim zgradicama ovog tipa vrata čine ulaz u malu prostoriju u koju može stati nekoliko osoba. Pokloncima svojstvenog kontakta između unutrašnjeg prostora sa sakralnom plastikom ili slikom i vanjskog prostora gdje će biti vjernici ovdje nema. To se i nije željelo postići, već se nastojao urediti mali prostor za molitvu. Na ovom mjestu postaje vidljivo da prostorno-oblikovni razvoj dovodi do funkcionalnih promjena. Poklonac počinje napuštati svoju primarnu namjenu građevine koja služi za smještaj i zaštitu sakralne plastike ili slike i počinje se razvijati prema pravoj crkvi. Pri tome se taj razvoj ostvaruje malo pomalo. Na primjeru iz Bošnjaka kraj Županje vidi se da je to

još uvijek stup koji se oblikovno nadovezuje na poklonac s dvjema nišama u dvjema etažama (sl. 6), dok je primjer iz Valpova u oblikovnom i funkcionalnom smislu već mnogo bliži crkvi nego pokloncu (sl. 14).

Veoma zanimljivu građevinu ovog prijelaznog oblika predstavlja kapela Sv. Ivana Krstitelja u Razbojištu kraj Našica. Prema kazivanju podignuta je još u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije ispred dugačke kuće obitelji Mojzeš. U selu tada nije bilo crkve, a stara Mojzešinka nije mogla ići na molitvu u Podgorač i stoga je dala sagraditi ovu kapelu da se može moliti odmah uz kuću. Dok se nije izgradila crkva u Razbojištu, ovdje su se molili i drugi vjernici iz sela. Budući da je sada u selu nova crkva, u kapeli Sv. Ivana Krstitelja više se nitko ne moli pa joj je vanjšina zapuštena i dotrajala. Međutim, unutrašnjost je u relativno dobrom stanju, a način na koji je uređena čini ovu zgradu jedinstvenom među do sada evidentiranim pokloncima i kapelicama na području Slavonije. Za takvu ocjenu presudne su zidne slike naslikane na stijenama i svodu (sl. 7). Na svodu su prikazana četiri anđela: Gabrijel, Rafael, Mihael i anđeo čuvar, te motiv Bogorodičine krunidbe. Na bočnim stijenama su Sv. Josip, Sv. Katarina, Kristovo krštenje, Sv. Florijan, Sv. Lucija i Sv. Antun Padovanski. Zidne slike su razmjerno solidan rad za ovakvu vrstu zgrada: boje su svježje, crte lica izražajne i individualne, a odjeća, predmeti i detalji precizno naslikani. Ipak, kvaliteta slikanja pojedinih likova varira pa neki nisu najbolje uspjeli, već se zapaža izvjestan shematizam i naivnost. Slike je potpisao Josef Mandela, najvjerojatnije neki malo spretniji ličilac. O kapeli i njezinom slikaru za sada nema više podataka, a župna spomenica iz Podgorača koja se vodi od 1821. g. uopće ih ne spominje, zasigurno upravo stoga što je to bila privatna kapelica.

7. U selima Vođinci i Prkovci kod Vinkovaca zabilježeni su poklonci osebujna oblika kakvi se drugdje u Slavoniji nisu zapazili. To su poklonci u formi triforija, izrađeni u neogotičkom stilu. Na prvi pogled oni potpuno napuštaju formu stupa, a vjerovatno su nastali kao svojevrsna interpretacija oltarnih slika - triptiha, ili arhitektonskih neogotičkih oltara, kakvi se, primjerice, mogu sresti u osječkoj katedrali. Međutim, to su poklonci u punom smislu, kako u pogledu namjene, tako i u likovnom pogledu. Ako se oblikovno raščlane, oni zapravo predstavljaju spoj triju tipičnih poklonaca sa zatvorenim nišama, što ih povezuje s oblikovnim razvojem malih kapelica za smještaj sakralne plastike. Iako je utjecaj stilske umjetnosti na njima očigledan, ovaj tip jasnije nego drugi pokazuje da novi arhitektonski oblici nastaju razvijanjem i povezivanjem starih, čime nastaje nova likovna, ali i funkcionalna kvaliteta. Ova značajka predstavlja jedno od temeljnih određenja tradicijske arhitekture

Slavonije, stoga se po njoj poklonci integriraju u korpus narodnog graditeljstva ove regije.

Trodijelna kapelica u Vođincima, podignuta uz raskrižje puteva u centru sela, zapuštena je a niše su joj prazne, dok je ona u Prkovicima obnovljena 1991. godine i nalazi se prije ulaza u selo. Prema natpisu na mramornoj ploči, prkovački poklonac podigao je savjetnik Josip Čajkovac 1866. g. u spomen na dan Sv. Rožarije, tj. u čast Bogorodice od svetog ružarija ili krunice (sl. 8).

Zanimljiv je razlog njegove gradnje o čemu govori mjesna predaja. Jednom prilikom Josip Čajkovac bio je u polju na kolima. Odjednom, konji su se preplašili i nekontrolirano jurnuli preko polja, a on ih nije mogao zaustaviti sve dok nisu sami stali na mjestu sadašnjeg poklonca. U znak zahvale za sretno okončanu dramu, Josip Čajkovac dao je podići ovaj poklonac.

8. Posljednji oblik poklonca u formi stupa zabilježen u Slavoniji je poklonac koji je svojom visinom, oblikom i namjenom prerastao u zvonik. Kapela Sv. Jurja (Đure) u Rajsavcu kraj Požege ipak nije samostojeća zidana zvonara, budući da je u unutrašnjosti oltar s kipom sveca. Na stražnjoj strani zgrade vidljiva je mala izbočina nalik apsidi čime se malo pomalo napušta osnovna forma stupa (sl. 9). Ono što su poklonci u obliku stupa s vratima samo najavili ovaj tip čini potpuno jasnim - završnu točku u razvoju poklonaca predstavljat će građevina u vidu male crkve. Osim toga, primjer iz Rajsavca pokazuje kako na oblikovanje ove arhitektonske vrste nisu utjecali samo razvojni principi i načela tradicijskog graditeljstva, nego i materijalne mogućnosti pa i sasvim prozaični razlozi. Prema lokalnoj predaji, kapela Sv. Jurja građena je u selu jer je bila potreba za crkvenom građevinom i zvonom. Planirala se veća kapela, ali zidari su prodali dio opeke a novac propili u obližnjoj gostionici. Od preostalog materijala sazidali su ovakvu kapelu-poklonac u formi zvonika. Poklonac istog tipa zabilježen je i u selu Alilovci kraj Požege, a posvećen je sv. Alojziju. U kapelici koju Alilovčani zovu *zvonik* je niša s uljenom slikom sveca-titulara, naslikana na daščanoj podlozi koju je potpisao Josip Harnski. To je solidan rad za seoske prilike, autor kojega je vjerojatno bio neki manje poznati slikar ili malo bolji ličilac. Prema kazivanju, najviše novca za sliku je dao sada pokojni Alojzije (Lojza) Bartolović pa se u zvonik stavila slika njegova sveca-imenjaka. Iako i ova građevina pripada maloj sakralnoj arhitekturi, ona se po svojoj namjeni i nazivu izdvaja iz skupine poklonaca i više približava reduciranoj crkvenoj građevini - zvonari. Isto vrijedi i za zidani zvonik sv. Martina u Novim Mihaljevcima kraj Požege, koji je obnovljen, kako ističu kazivači, nakon uspostave hrvatske državne vlasti, 1991. ili 1992. godine.

9. Ovaj oblikovno-tipološki niz završavaju poklonci koji predstavljaju umanjenu crkvu sa svim njezinim oblikovnim elementima. Poput poklonaca u obliku stupa i male kapele su se redovno podizale uz seoske puteve na dominantnim točkama u naselju (sl. 10). Njihova funkcija ne svodi se više samo na smještaj i zaštitu sakralne plastike, nego se u njoj dobiva prostor za molitvu pa i bogoslužje. Vjernici pojedinačno ili u malim grupama dolaze u takve kapele na molitvu, a ukoliko se na dan sveca kojemu je ona posvećena služi misa, tada u crkvi bude svećenik s ministrantima, dok su vjernici oko kapele.

Na kraju ovog pregleda treba svakako naglasiti da je ovo tipološki prikaz razvoja oblika, a ne i kronološki slijed njihova pojavljivanja. Ne radi se, dakle, o evolucionističkoj shemi gdje svaki naredni oblik proizlazi iz prethodnog, nego o teorijskoj interpretaciji koja u pojedinačnim pojavama pronalazi red i pravilnost. To što su poklonci ovdje nanizani od najjednostavnijih prema najsloženijima, ne znači da su se oni tim redom pojavljivali u narodnom graditeljstvu, nego ukazuje na njihovu zajedničku osnovu koja dopušta da se prikažu u tako povezanom nizu. Svi oblici ove sakralne arhitekture predstavljaju izvedbu malog hrama, odnosno crkve. Stoga su osnovni elementi svakog poklonca krov s križem i građevina s unutrašnjim prostorom sakralne namjene. Ako je taj prostor sasvim mali i sveden samo na nišu, onda se u njega stavlja javna plastika ili slika, a ukoliko je veći i prelazi u prostoriju, onda služi za molitvu. Uklopljenost ovog dijela arhitekture u tradicijsko graditeljstvo Slavonije vidljiva je po još nekim značajkama. Poklonci s dvjema nišama iz okolice Županje i trodijelni poklonci iz okolice Vinkovaca lokalna su specifičnost koja se uklapa u karakterističan graditeljski identitet užeg kraja. Individualiziranost i specifičnost tradicijske kulture užih teritorijalnih cjelina dolazi tako i na ovom području do izražaja. Ista značajka zapaža se ponegdje u primjeni građevnog materijala i načinu gradnje seoskih poklonaca gdje se javljaju iste lokalne posebnosti kao i u tradicijskoj profanoj arhitekturi. To dobro ilustrira poklonac iz Velike kraj Požege podignut od mekog kamena i opeke koji je dugo stajao s otvorenom i praznom nišom. Stijene su mu bile neožbukane pa je djelovao vrlo rustično, a na isti su način građene tradicijske stambene i gospodarske zgrade u ovom selu i okolici. Međutim, sada je i on ožbukani i uređen, a u nišu se postavio kipić sv. Mihovila.

Po brojnosti, kvaliteti izrade i bogatstvu oblika poklonaca odskače istočna Slavonija, osobito okolica Županje, a iste vrijednosti karakteriziraju i profanu tradicijsku arhitekturu ovog kraja. I ovdje vrijedi princip da narodno graditeljstvo postaje sve skromnije kako se ide od istočnog prema zapadnom dijelu Slavonije. To je svakako povezano s agrarnom razvijenošću i bogatstvom

seoskih zajednica gdje postoji uzlazna gradacija od zapadne prema istočnoj Slavoniji. Zanimljivo je osvrnuti se na još jednu okolnost: premda poklonci predstavljaju umanjenu i pojednostavljenu, a to znači i jeftiniju izvedbu hrama, odnosno crkve, oni nisu češće zastupljeni u siromašnijoj zapadnoj Slavoniji, nego upravo suprotno, više ih je u razvijenijoj istočnoj Slavoniji. Iako primjeri iz Razbojišta kraj Našica i Rajsavca kraj Požege potvrđuju da su se poklonci ponekad gradili kao nadomjestak za crkvu, to nije bila njihova glavna namjena, nego su oni izraz drugih oblika pobožnosti.

Kao arhitektonska pojava poklonci su starog porijekla, a razvili su se iz antičkih nadgrobnih spomenika - edikula (lat. aedicula - *kućica*, *mali hram*). Već su stari Grci u 4. st. p. n. e. svoje nadgrobne reljefe smještali u stilizirane hramove koji svojom likovnošću i dimenzijama ukazuju na mnogo kasnije poklonce (usporediti primjere iz knjige *Klasična razdoblja antike*, str. 176, 179, 202 i naročito 220). Rimski primjeri nadgrobne arhitekture oblikovno su još bliži pokloncima. Rimske slobodnostojeće edikule nisu samo nadgrobna obilježja kao u Grka, nego obiteljske grobnice i grobna obilježja u jednom. U donjem dijelu građevine je škrinja za pepeo pokojnika na koju se nastavlja gornji dio pod baldahinskim krovom i nišom u kojoj su likovi pokojnika. Upravo ovakvi spomenici sačuvali su se na rimskom groblju u Šempeteru kraj Celja, a potječu iz II. st. n. e. Za ovu temu naročito su značajne Priscianova i Ennijeva grobnica. Njihov osnovni oblik stupa s nišom zadržat će se do naših dana.

Poklonci se u Slavoniji javljaju iza oslobođenja od Turaka, dakle u 18. stoljeću, koje predstavlja stoljeće procvata pučke sakralne arhitekture i period obnove vjerskog života. Julije Kempf u svojoj monografiji *Požega* spominje dva požeška poklonca iz 18. st. koje on zove *kipovi* prema skulpturi koja je u njima. Jedan je podignut oko 1775. g., a drugi 1796. g. (Kempf, 1910:550). Poklonac posvećen Sv. Ivanu Nepomuku prema Kempfu je podignut oko 1775. g. Sagrađen je privatnom inicijativom u ulici Vučjak na raskrižju puteva prema groblju Sv. Elizabete i današnjoj Sokolovoj ulici. Taj jednostavni poklonac sa zatvorenom nišom i šatorastim krovom stoji još i danas i najstarija je do sada poznata građevina ove vrste u Slavoniji (sl. 11). Još jedan poklonac iz 18. stoljeća evidentiran je u Bistrincima kraj Valpova. To je Sv. Ana sagrađena 1797. godine u malom šumarku izvan sela uz staro korito Drave.

Poklonci su se najčešće podizali u naselju i to u pravilu uz cestu, odnosno put. Vrlo često podižu se uz raskrižje puteva, te blizu ulaza ili izlaza iz sela. Očito se biraju ruristički najvažnije točke koje u prostornom smislu definiraju selo. Pored njih putnik ili prolaznik svakako mora proći pa će ga poklonac

podsjetiti na pobožnost koja se tradicionalno sastoji barem u tome da se prolaznik pred kapelicom prekriži ili da skine kapu s glave ako je muškarac. No, put i raskrižje kao najčešće mjesto na kojemu se gradi kapelica mogu imati i simbolično značenje. Poklonac na raskrižju podsjeća na potrebu izbora pravog puta u doslovnom i prenesenom smislu. Sam Krist u Evanđelju po Mateju upozorava da postoje dva puta: "Uđite na uska vrata, jer široka vrata i prostran put vode u propast, i mnogo ih je koji idu njim. Kako su uska vrata i tijesan put koji vodi u život, i malo ih je koji ga nalaze!" (Mt 7,13 - 7,14). Vjerojatno su izvjesnu ulogu u određivanju mjesta za podizanje male sakralne arhitekture imale i neke prastare tradicije iz poganskih vremena. Tako je raskrižje puteva od davnina korišteno kao kultno mjesto povezano sa štovanjem prirodnih sila.

Rjeđe se poklonci grade podalje od sela u polju, šumi ili na nekom drugom naročitom mjestu. Podizanje tih poklonaca redovno je vezano uz neke izvanredne događaje - na pr. na mjestu gdje je nekoga pogodio grom ili na mjestu čudotvornih zbivanja za što je primjer Sv. Ana kraj Bistrinaca. Prema usmenoj predaji sliku Sv. Ane je izbacila na obalu nabujala Drava. Ljudi su je pronašli i odnijeli u seosku crkvu, ali se ona čudom vratila na mjesto gdje je nađena. Budući da se to ponovilo nekoliko puta, Bistrinčani su na mjestu nalaska sazdali lijep i skladan stup i u njega smjestili sliku Sv. Ane (sl. 12). Legende o čudesnom preseljenju slika svetaca ili svetica česte su u Slavoniji. Za nekoliko mjesta u Brodskom Posavlju zabilježeno je da su se slike same, čudom vraćale na mjesta ukazanja pojedinih svetaca. Mjesta ukazanja vjernici su obilježili postavljanjem slike dotičnog sveca ili svetica, a kad su ih kasnije premještali, slike su se same vraćale na mjesto prvotnog postavljanja i ukazanja (Toldi, 1983: 90, 93, 98).

Poklonci su sakralna arhitektura koju u pravilu nije gradila crkva, naročito ne u 19. i 20. stoljeću, nego su ih najčešće postavljali pojedinci ili pojedine obitelji koje su dalje preuzimale brigu o njihovom uređivanju i održavanju. Ima primjera, ali znatno manje, da su poklonci nastajali kao rezultat kolektivne inicijative stanovnika jedne ulice, dijela naselja ili čitavog naselja. Jedan takav primjer iz Požege 18. stoljeća navodi Kempf (Kempf, 1910: 552). Ove kapelice često su zavjetne građevine podignute u znak zahvale za ozdravljenje nakon teške bolesti ili su zavjetovane za neku drugu svrhu. Ponekad nije bilo posebnog povoda za gradnju poklonca, nego on jednostavno nastaje kao izraz, ali i poticaj pobožnosti. U tom su kontekstu posebno zanimljivi privatni poklonci, koji su se podizali najčešće u sklopu dvorišnih ograda. Najviše je takvih malih kapelica zabilježeno u županjskom i vinkovačkom kraju, a vezane su uz *patrona kuće*. Naime, svaka kuća u ovom

dijelu istočne Slavonije ima svog *patrona*, sveca kojeg štuje i smatra svojim zaštitnikom. Na taj blagdan, odnosno *svetac*, ukućani ne rade, odlaze u crkvu i možda malo bolje kuhaju. Gotovo svi kazivači ovako opisuju štovanje patrona; posebnih svečanosti ili posjeta nema po čemu se vidi da je to zaista obiteljski blagdan, ili kako kaže jedna kazivačica iz Prkovaca kraj Vinkovaca: "To je samo za ukućane, posjete su za kirvaj". Patron se nasljeđuje od starine, a može se preuzeti i kupovinom kuće. Ima primjera da se kućni patron preuzima nakon nekog neobičnog događaja. U Prkocima je zabilježeno da su na blagdan Sv. Antuna Padovanskog krenuli na vašar, ali su konji iznenada i bez vidljivog povoda stali nasred puta i nisu htjeli ići dalje. U Retkocima se na Sv. Iliju konj Andrije Perkovića neobično povrijedio kada je išao kopati u polje. Ljudi su ovo shvatili kao opomenu i od tada su slavili ove blagdane, a dotične svece uzeli su kao kućne patrone. U Prkocima su nakon diobe zadruge svi razdionici preuzeli istog patrona kojeg su imali i dok su bili zajedno.

Među nekoliko načina prikazivanja patrona, čest je upravo onaj gdje se njegova skulptura stavlja u posebno sagrađen stup ili kapelicu u dvorišnoj ogradi. Iako je riječ o privatnoj građevini i obiteljskom zaštitniku, takve se kapelice redovno okreću prema ulici pa imaju i javni karakter. U procesijama koje su do II. svjetskog rata obilazile sela, povorke bi zastajale ispred njih i molile, a to vrijedi i za kapelice na ulici. Privatni poklonci u dvorišnim ogradama slijedili su iste oblikovne principe kao i poklonci koji su se podizali na javnim prostorima. U imućnijih obitelji to su ponekad mogle biti kićene arhitektonske minijature u duhu umjetničkih stilova, kakva je kapelica Snježne Gospe u Babinoj Gredi (sl. 13).

Neki poklonci danas više nemaju gotovo nikakvu ulogu u pučkoj pobožnosti, dok su drugi prerasli u prava lokalna svetišta u koja hodočaste vjernici iz bliže okolice, osobito na blagdan sveca kojemu je poklonac posvećen. U red takvih građevina spadaju primjerice kapela Gospe Lurdske kraj Valpova, Sv. Ana kraj Bistrinaca i Sv. Ilija u Vukojevcima kraj Našica.

Valpovačka kapela Gospe Lurdske podignuta je izvan naselja blizu groblja (sl. 14). U župnim dokumentima nije zabilježeno kada je podignuta, a prema usmenoj predaji kip Gospe Lurdske koji se u njoj čuva poklonila je vjernica koja je pješice dva puta hodočastila u Svetu zemlju. Prema kazivanju valpovačkog župnika, gotovo svaki dan vjernici dolaze ovamo na molitvu, ili navraćaju iza sprovoda. Devet dana uoči blagdana Gospe Lurdske, dakle od 2. do 11. veljače vjernici naročito često dolaze u kapelu. Najposjećenija je ipak 15. kolovoza na blagdan Velike Gospe kada se čitav dan okupljaju vjernici iz okolnih sela, a već se 30 godina na taj dan poslijepodne služi misa.

Za razliku od ovog primjera uobičajene vjerske prakse, uz Sv. Anu kraj Bistrinaca vezani su neki izrazitiji elementi pučke pobožnosti. I ovdje se na blagdan Sv. Ane okupi mnoštvo hodočasnika iz čitave okolice, a u šumarku za drvenim oltarom služe se svete mise. Ranije su se ovdje činili zavjeti za konje, kako je zabilježeno u Imovniku župe Valpovo 1954. godine. Pored poklonca nalazi se bunar s urezanom 1928. godinom. Njegova voda posvećuje se svake godine i vjeruje se da ima čudotvornu moć ozdravljenja pa se na blagdan uzima i nosi kući. Prema vjerovanju, na blagdan Sv. Ane treba doći prije svitanja, moliti se i umiti u vodi iz ovog bunara kako bi se postiglo čudotvorno izliječenje, a kazivači još uvijek navode ime i primjer osobe, slijepe od rođenja, koja je pogledala nakon umivanja u vodi na Sv. Ani. Na blagdan bude ovdje i *kirvaj* pa je uz pučku pobožnost vezana i pučka zabava.

Kapela Sv. Ilije u Vukojevcima nadovezuje se na gornji primjer (sl. 15). I ona se prema predaji podignula na intervenciju više sile. Mari Abramović javio se u snu glas koji joj je naložio da sakuplja novac po sedam sela i na mjestu Kukljašu kraj Vukojevaca sagradi kapelu Sv. Ilije jer je to sveto mjesto. Mara Abramović je tako i učinila i kapela je do danas na blagdan Sv. Ilije (20. VII) stjecište vjernika iz sedam okolnih naselja (Ceremošnjak, Makloševac, Markovac, Jelisavac, Stipanovci, Vukojevci i Našice). I ovdje se na taj dan služi misa, a bude i *kirvaj*. Oko kapelice sakupljaju se vjernici i preko godine, osobito ako je suša ili loše vrijeme. Tada po nekoliko dana dolaze i mole za kišu ili poljepšanje vremena². Uz molitvu ili nabožne pjesme obilaze oko kapele tri puta u smjeru kazaljke na satu, a molitve im se često usliše. Ranije su vjernici na koljenima obilazili oko crkve. Na Mladu nedjelju vjernici su se ovamo dolazili zavjetovati. Pored kapele nalaze se dva mala bunara čija voda prema kazivačima čudotvorno ozdravljuje. Čak se navodi primjer pravoslavne vjernice koja je u toj vodi umila svoje od rođenja slijepo dijete i ono je pogledalo. I danas se uz kapelu mogu naći marame, ukosnice i pojedini dijelovi odjeće jer se vjeruje da će ozdraviti onaj dio tijela s kojeg se nešto skine i ostavi uz bunar ili kapelu. 1957. g. Đuru Kasapovića iz Vukojevaca je pogodio grom. U znak zahvale što je preživio, on i njegova supruga obnovili su kapelu na Kukljašu.

Kapela Sv. Ilije izuzetno je kompleksan primjer pučke pobožnosti. Sve njegove elemente ne možemo ovdje niti navesti, a još manje analizirati kako se ne bismo previše udaljili od glavne teme. Ipak, treba povući barem dvije paralele s navedenim primjerima pučke pobožnosti.

² U narodnom vjerovanju sv. Ilija je povezan s kišom i sušom i smatran je gromovnikom, budući da je u ognjenim kolima uzašao na nebo (2Kr, 2,11). Osim toga sv. Ilija je nevjernom kralju Ahabu prorokao dugotrajnu sušu u kraljevstvu, a kiša je ponovo pala tek na njegovu molitvu (1Kr, 17,1 i 18,41-46).

Kazivanje iz Vukojevaca da je Mari Abramović u snu naloženo da na određenom mjestu sagradi kapelu podudara se s mnogo starijom legendom iz 13. stoljeća o Snježnoj Gospi. Naime, Bogorodica se ukazala u noći 3. VIII. 352. g. papi Liberiju i rimskom patriciju Ivanu naređujući da njoj u čast podignu crkvu na onome mjestu gdje preko noći bude pao snijeg. Snijeg pokrije komad tla u obliku četvorine na rimskom brdu Eskvilinu, a papa sam motikom izvuče granice oko snijega unutar kojih će se sagraditi bazilika Sv. Marije Velike (Santa Maria Maggiore) (Leksikon, 1990: 244).

Druga važna paralela može se povući s vjerovanjem u svetu vodu koja ima moć čudotvornog ozdravljenja. To se vjerovanje u Slavoniji sreće na više mjesta. Osim u Bistrincima i Vukojevcima, zabilježeno je još u Donjoj Motičini kraj Našica i Staroj Jošavi kraj Orahovice. Značajno je da ovaj oblik pučke pobožnosti ima svoj biblijski pandan. U Evanđelju po Ivanu tako stoji: "U Jeruzalemu, kod Ovcjih vrata, nalazi se ribnjak koji se hebrejski zove Bethesda. Ima pet trijemova. U njima je ležalo mnoštvo bolesnih, slijepih, hromih i uzetih: čekali su da izbije voda. Anđeo bi Gospodnji, naime, silazio od vremena do vremena u ribnjak i pokrenuo vodu: tko bi prvi ušao pošto je voda izbila, ozdravio bi makar bolovao od bilo kakve bolesti" (Iv 5,2 - 5,4).

Ova dva primjera ne pokazuju samo starost pojedinih oblika pučke pobožnosti i njihovu duboku ukorijenjenost u vjersku tradiciju, nego otvaraju i čitav niz pitanja. Kao prvo i osnovno nameće se pitanje što je uopće pučka pobožnost i kada se javlja? U čemu je bit i smisao pučke pobožnosti? Kakav je odnos pučke prema institucionalno-crkvenoj pobožnosti i kako je nastala ta dvojnost? U čemu je značenje dualizma pučke i institucionalne pobožnosti? Da li je pučka pobožnost utemeljena već u samim počecima kršćanstva, kako bi se prema citiranim primjerima iz evanđelja moglo naslutiti? Da li je onda na djelu povijesni primat pučke pobožnosti i što to znači? Ova i druga pitanja koja se na njih mogu nadovezati otvaraju mogućnost za čitav niz istraživačkih projekata. Mi ćemo se ovdje zadovoljiti time što smo naznačili dalekosežne veze jedne male i naizgled sporedne pojave kakva su seoski poklonci, veze koje sežu i do ključnih pitanja vjerske tradicije i duhovnosti uopće.

Seoski poklonci, postavljeni kao znamenje vjere uz puteve i raskrižja, po ulicama, dvorištima i na posebnim mjestima, nisu samo oplemenili seoske prostore bogatstvom svojih oblika, nego su ljudskoj duhovnosti dali još jedan materijalni izraz. Stoga se ovaj graditeljski oblik povezan s trajnim duhovnim potrebama niti danas nije napustio. Od više zabilježenih primjera, kvalitetom izvedbe ističe se zavjetna kapelica Sv. Antuna u Otoku, podignuta i posvećena 1991. g. u dvorišnoj ogradbi u znak zahvale za uspješno izliječenje djeteta (sl.

16). Na kraju treba spomenuti i suvremeni projektni pokušaj koji su 1992. g. realizirali župljani Koške kraj Našica u znak zahvalnosti Kraljici mira što su ostali pošteđeni rata.

Ovome treba još dodati da se slike i kipovi svetaca nisu uvijek izlagali samo u pokloncima. Slike svetaca ponekad bi se jednostavno pribile na kakvo stablo. Tako Kempf bilježi da su vlasnici zemljišta privatnom vjerskom pobudom postavljali raspela i slike. Stare slike sv. Jelene, sv. Grgura i sv. Ane pribijene na hrastove postojale su na brdu Sokolovac kraj Požege (Kempf, 1910: 554). Kipovi svetaca i svetica postavljali su se ponekad na pilove i zidane postamente, ali njih je znatno manje nego poklonaca. Osobito se rado na ovaj način prikazivao sv. Florijan, zaštitnik od požara, kojega su kao svoga zaštitnika podizala i štovala seoska vatrogasna društva. Postavljalo ga se ponekad u znak sjećanja na neki požar, kao što je slučaj s kipom sv. Florijana podignutim 1896. g u spomen na veliki požar koji je zahvatio Valpovo 1893. godine (sl. 17). Na valpovačkom središnjem trgu nalazi se i neogotički kameni pil s brončanim kipom Bezgrešne iz 1900. godine (sl. 18). Prema Imovniku župe Valpovo podigao se po namjeni pokojnog J. Peštalića, preminulog 1881. godine.

KRIŽEVI I RASPELA

Seoski križevi i raspela predstavljaju još jedan oblik javne plastike kojom su se obilježavali ruralni ambijenti. Radi se o najstarijem obliku male sakralne arhitekture koji je u Europi bio poznat još u ranom srednjem vijeku kada su se križevi podizali i uz puteve (Gurević, 1987:124). Ikonografski prikazi kasnog srednjeg vijeka često imaju motiv raspela na raskršću u sklopu složenijih slikarskih kompozicija (Leksikon, 1990: 537,538). Križevi i raspela predstavljaju najčešći oblik sakralne arhitekture u Slavoniji. Podizali su se, kao i poklonci, na ulazima u selo, uz raskrižja puteva i po ulicama. I oni su se ponekad gradili u seoskim dvorištima, uz samu ogradu, i redovno su okrenuti prema ulici. Za razliku od poklonaca, ovdje su zabilježeni i primjeri od drveta. Drvena raspela zabilježena su u različitim dijelovima Slavonije i često su vrlo jednostavne izvedbe, rađena bez ikakvih umjetničkih pretenzija (sl. 19). U drugoj polovici 19. i u 20. stoljeću prevladali su zidani i betonski križevi s gipsanim likovima raspetog Krista i Marije u podnožju križa, rađeni u kalupima i bez umjetničke vrijednosti. Nisu rijetka ni lijevana metalna raspela od tuča ili bronce (sl. 20), dok je najmanje radova klesanih od kamena koji su, dakako, bili i najskuplji i teže dostupni seoskim zajednicama i pojedincima.

Javni križevi i raspela počinju se podizati u Slavoniji već koncem 17. stoljeća, neposredno nakon oslobođenja od Turaka. Tako samostanski protokol časnog konventa Našašća sv. Križa u Osijeku bilježi da je u oslobođenom gradu već 1687. godine podignut oltarić s velikim drvenim križem (Bösendorfer, 1916: 1-2), očito s namjerom da se tim jednostavnim i temeljnim kršćanskim simbolom odmah označi povratak katoličke vjere na ovo područje. Prema podacima iz 18. i 19. stoljeća za Osijek i Požegu i raspela najčešće nastaju privatnom inicijativom pojedinaca ili nekoliko udruženih građana (Bösendorfer, 1916:242; Kempf, 1910:553-554), a usmeni podaci i natpisi na sačuvanim primjerima iz 19. i 20. stoljeća isto potvrđuju i za seoske sredine.

Uloga raspela u pučkoj pobožnosti ima više sličnosti s ulogom poklonaca. I raspela se grade na javnim mjestima i dominantnim rurističkim točkama kao izraz i poticaj na vjeru, ali se podižu i na izdvojenim mjestima izvan naselja, što je vezano uz posebne događaje. O naročitim razlozima koji su potakli podizanje raspela obično govore lokalne legende. U jednom selu kraj Našica 1922. godine postavljeno je raspelo od lijevanog metala. Iako na postamentu stoji da ga podižu A. i T.N. na slavu Božju i za uspomenu na rat, usmena predaja navodi kako su ga podigli sinovi u znak pokajanja što su ubili oca. Postavljeno je uz raskrižje puteva u selu, iako tamo nije bila kuća dotične obitelji, niti se navodni tragični događaj tamo zbio.

Vrlo zanimljivu, tragično-romantičnu legendu zabilježio je Milko Cepelić 1918. godine o *kamenitom križu* u Osijeku koji se danas nalazi uz raskrižje Klajnovce i Vukovarske ulice (sl. 21). U 18. stoljeću, kada je ova građevina podignuta, tu se nalazilo tvrđavsko stratište i groblje pogubljenih. Na zabatu kapelice koja okružuje raspelo na postamentu ukupne visine oko 4 metra uklesana je 1780. godina. Sam križ postojao je i ranije (Misita-Katušić, 1954: 142), a podizanjem zidanog plašta nastala je ovdje kapelica-poklonac koja se i dalje nazivala *kameniti križ*. Legenda koju je zapisao Cepelić o njemu govori: "U Njemačkoj ulici (sada Ulica Pavla Pejačevića - op. p.)... stanovao je u XVIII. stoljeću neki bogati 'šuster' (prezime sam mu zaboravio) koji je imao jedinca sina. Jedne noći bio je provaljen neki dućan u gornjem gradu, pak je ophodna straža u istoj ulici ulovila toga mladića, i kako je vladao prijeki sud a obnoć se nitko nije smio pokazati na ulici, tako ga je bacila u zatvor i predala ga vojničkom sudu, koji ga je osudio na smrt na vješalima. Jadni otac učinio je sve moguće, da spase svog jedinca, a i ovaj je nesretnik neprestano govorio da je nevin, da nije bio u tom dućanu, a još manje, da je na to spao, te se za tugjim otima. Ali nije htio kazati, gdje je bio i otkale se vraćao kući, pak je bio obješen. Nekoliko dana iza toga izjavila je otmjena neka djevojka - grizla ju savjest - da

je bio kod nje u dvorištu i razgovarao se s njome kroz rešetke na prozoru. Svoje je priznanje prisegom potvrdila. Sav je Osijek bio duboko potresen radi nemiloga toga slučaja, gdje je nevin mladić, samo da poštedi poštenje uglednoj djevojci, platio glavom. I radi dokazane nevinosti dozvolile su oblasti o jagjenom ocu, da na grobu svoga sina podigne lijepi taj religiozni spomenik, koji eto preko 130. godina privlači k sebi na hiljade pobožnih duša, da svoje jade i zahvalnost iskažu najnevinijoj žrtvi jerusalimske Kalvarije" (Cepelić, 1918:167). Prema samostanskoj kronici, na tom su mjestu 1771. pogubljena 33 Cigana (Bösendorfer, 1916:228), a pogubljenja su se ovdje izvršavala sve do 1866. godine (Cepelić, isto). Stoga nije neobično da je narod obiju vjeroispovijedi ovamo redovno hodočastio svake godine iz bliže i dalje okolice Osijeka. Naročito su značajna hodočašća Cigana koji su svake godine na tzv. *suhi petak* (dan iza Spasova) u masama dolazili pod kameniti križ i tu po cijelu noć održavali vjerski ceremonijal: jadikovanja, oplakivanja, zavjetovanja (Misita-Katušić, 1954: 144). Danas se više ne hodočasti do kamenitog križa.

Ovdje nas prvenstveno ne zanima koliko ove predaje odgovaraju povijesnim činjenicama, a koliko su usmena književnost, tj. nije nam primarna povijesna, nego subjektivno-duhovna istina koje one svakako iskazuju. Legende potvrđuju duboke duhovne veze s kojima se isprepliće mala sakralna arhitektura i njezino posebno istaknuto mjesto u pučkoj pobožnosti, mjesto koje ne može zamijeniti neki drugi oblik duhovne prakse. Ova posebna uloga male sakralne arhitekture proizlazi iz okolnosti da je ona prisnije i snažnije povezana s individualnom i pučkom duhovnošću upravo stoga što se stvarala, održavala i obnavljala na temelju osobnih i konkretnih pobuda i potreba određenih pojedinaca, a nije nastajala kao rezultat službene inicijative, odnosno institucionalizirane religioznosti. Zato se ovdje mogao razviti neposredniji, intimniji duhovni stav i nezavisnija pobožnost. Mala sakralna arhitektura i duhovni odnosi sa kojima je povezana stoga su dalekosežno značajni za sagledavanje složenog međuodnosa institucionalne i osobne, odnosno pučke religioznosti, između formalnih i neformalnih oblika vjerske inicijative i prakse. Sama gradnja i održavanje male sakralne arhitekture, vjerovanja i predaje koje su uz nju vezane, kao i duhovni obredi koji se ondje prakticiraju, pokazuju relativnu samostalnost pučke religioznosti koja i omogućava da je razlikujemo od institucionalne religioznosti. Dualizam formalne i neformalne, službeno-crkvene i pučke pobožnosti u literaturi je već prihvaćen (Badone, 1990:4-6), ali je nastanak, historijat, sadržaj i značaj tog odnosa složena i zanimljiva tema koju još treba rasvijetliti.

Vratimo se ponovno raspelima, odnosno njihovoj ulozi u narodnoj duhovnosti. Raspela se nisu samo podizala uz glavne ceste koje vode u selo ili iz sela, nego i uz sporedne poljske putove u oranicama blizu sela. Njihova je uloga vezana uz proljetni blagoslov polja koji se obavljao u markovskim procesijama (25. IV.), što je zabilježeno u Bistrincima kraj Valpova i Šaptinovcima kraj Našica. Premda je crkvenim obrednikom blagoslov polja predviđen upravo na Markovo, on se mogao obaviti i na neki drugi blagdan. Prema podacima iz Brodskog Drenovca kraj Požege, žitno se polje blagoslovi na Spasovo, uz procesiju koja ide do poklonca ili raspela u polju. U Bistrincima postoje dva takva zidana raspela u polju. Budući da se blagoslov davao uvijek na onoj njivi na kojoj je žito, trebala su dva raspela jer se zbog plodoređa svake godine naizmjenice sije pšenica i kukuruz. Raspelo je ovdje sakralna točka u prostoru do koje ide procesija i kraj koje se obavlja obred kroz kršćansku strukturu kojega se izrazito provlači nit prastarih kultova koji su imali istu svrhu - osiguravanje plodnosti.

Neki kazivači navode kako raspela štite selo od zla. Luka Maurac (1919.) iz Podgorača kaže: "Na svakom ćošku sela je križ.... da zaštititi selo" i navodi kazivanje koje je čuo, da je raspelo spasilo selo Razbojište od partizana u II. svjetskom ratu, kada su ga htjeli spaliti. Ponegdje se na terenu može čuti podatak da su se križevi postavljali kako kuga ne bi ušla u selo pri čemu se kazivanja miješaju s motivima iz Šenoine pjesme *Kugina kuća*³ na koju se neki kazivači izravno pozivaju. Ipak, već sam podnaslov pjesme, *narodna priča*, upućuje na izvor ove književne obrade pa se ovdje vjerojatno radi o putovanju motiva iz usmene predaje u tzv. "višu kulturu", odakle se ponovo vraća u

³ Ti stihovi glase: " Nakraj sela stoji lipa stara,
Starija od ljudskog pametara,
A pod starom hladovitom lipom
Drven krst sa Isusovim kipom.
Naprot kipu čudna žena sjela,
Crnoj smrti posestrima bijela,
Zmijska kosa niz rame joj pada,
Čelik zubi štitiću se od jada,
Krvav mjesec oči su joj plamne,
A sred noći vijore se tamne
Bijela halja - gole kosti krijuć,
Crni vazduh bijelim bičem bijuć.
U raspelo gnjevnim okom gleda,
Vehle usne s bijesa joj se pjene,
Rad bi napred - ali krst joj ne da
Poć u selo - ali eto žene,...."
(Vijenac, 1869, str. 337)

narodnu predaju. Kada se ovome pridoda vjerovanje da križ štiti od vještica, zabilježeno u Bukovici, Poljicima, Konavlima i drugdje (Đorđević, 1989: 42-43), vidljivo je da se u vezi s križem, odnosno raspelom, religijska uloga mijesala s magijskom i da se on ponegdje smatrao apotropiejem, preplićući tako poganska i kršćanska vjerovanja.

Osim raspela, u Slavoniji su se gradili ukrasno tesani i bogato rezbareni drveni križevi, koji su se postavljali također uz raskrižja puteva, te na ulazu i izlazu sela. Poput drvenih raspela i njihova visina prelazi dva metra, ali na njima nema skulpture raspelog Krista (sl. 22). Ovakvi ukrasno profilirani križevi zabilježeni su isključivo u selima sa srpskim stanovništvom, u kojima nema poklonaca i raspela, pa su njihov prepoznatljiv znak. To se može objasniti utjecajem bizantske umjetničke tradicije gdje skulptura nije bila razvijena.⁴ Stoga su na ove križeve umjesto Kristovog lika postavljane ikone s prikazom raspeća, najčešće naslikane na limu. Osobito su zanimljivi pojedini motivi na drvenim križevima. To prvenstveno vrijedi za rozete sa šest listova unutar kruga i križeve u obliku slova "X". Ovi su ornamenta vrlo rasprostranjeni u drvorezbarstvu Južnih Slavena i drugih evropskih naroda. Prehistorijskog su porijekla i povezani s predodžbama o ustrojstvu svijeta. Šesterolisne rozete u tim su slikama svemira simbolizirale sunce, odnosno Gromovnika (Rybakov, 1981: 234-249; 454-458 i dalje). U 19. stoljeću ovi motivi gube simboličko značenje i poprimaju isključivo dekorativnu ulogu. Tako je postalo moguće da se prastari poganski simboli javljaju i na temeljnom simbolu kršćanstva - križu.

Niti ovaj graditeljski oblik nije danas napušten. Na terenu je zapaženo više obnovljenih, ali i novopodignutih raspela, kakvo je, primjerice, zavjetno raspelo iz Krivaja kraj Požege, postavljeno 1993. godine. Podigao ga je, uz znatan trošak i veliku svečanost, Josip Šubertić, na svojoj zemlji uz glavnu seosku cestu, u znak zahvale za oslobađanje iz četničkog zarobljeništva.

Zanimljiv je primjer Domovinskog križa iz Požege postavljenog 1993. godine uz svečanost i prisutnost svjetovnih i crkvenih vlasti. Križ je izrađen od nehrđajućeg čeličnog lima, a visok je 12 metara (sl. 23). Podigao ga je požeški ogranak Matice hrvatske i udruženje Hrvatski domobran iz Požege "u slavu Bogu vječnom, na ponos gradu svom, za zahvalnost palima za dom", kako piše na mramornoj ploči. Ovaj spomenik na brdu Sokolovcu iznad Požege nije

⁴ Mala sakralna arhitektura ipak je poznata u drugih pravoslavnih vjernika. U Grčkoj su tako poznate male crkvice podizane kao zavjetni darovi ili kao izraz zahvalnosti koje grade, održavaju i posjeduju pojedinci. Uz grčke ceste česti su i poklonci (proskinitaria), koji su se nerijetko podizali kao spomenici osobama poginulim u nesrećama na tom mjestu, a podižu ih i održavaju obitelji ili pojedinci (Dubisch, 1990:130-131). Primjer na priloženoj fotografiji u niši ima ikonu i kandilo.

jedini primjer ove vrste podignut inicijativom društvenih organizacija. 1992. godine udruženje hrvatskih domobrana iz Požege postavilo je mramorni križ s postamentom u Domobranskoj ulici u Požegi i prigodnom posvetom: "mir i spomen junacima poginulim za Hrvatsku".

KALVARIJE

Kalvarija je latinski naziv za brežuljak pored Jeruzalema na kojem je razapet Krist, a koji se hebrejski zvao Golgota, što znači *lubanja*. Kalvarijama se od ranog baroka nazivaju i mjesta u prirodi gdje je smješteno četrnaest postaja križnog puta (Leksikon, 1990:317). Kalvarije s postajama gradile su se u spomen na pojedine dijelove Kristove muke. Vjerska praksa da se postaje obilaze uz molitvu i meditaciju prenesena je u Europu u 15. stoljeću iz Jeruzalema gdje je postojala već ranije. Križni put postaje u 17. st. općom praksom koju je priznao i papa, a glavni su joj nosioci franjevci koji jedini imaju povlasticu blagoslivljati postaje križnog puta (Leksikon, 1990:361).

Ovaj oblik male sakralne arhitekture nije tako čest u Slavoniji kao prije navedeni primjeri. Prve kalvarije koje se na ovom području podižu početkom 18. stoljeća bile su ponekad samo tri raspela podignuta uz crkvu ili na nekom brežuljku. U 18. stoljeću građene su i drvene postaje križnog puta, kako bilježi Kempf za požešku kalvariju koje se u 19. stoljeću zamjenjuju zidanima (Kempf, 1910:554).

U oblikovno-tipološkom pogledu kalvariju čini četrnaest postaja koje veoma nalikuju tipu poklonca s otvorenom nišom. Osnovna funkcija postaja podudara se s funkcijom poklonaca: služe za zaštitu, ali i isticanje slike ili plastike koja se u njima nalazi. U nišama postaja obično se nalaze slike s pojedinim prizorima Kristove muke koji su ustaljeni već od 17. stoljeća. Ima primjera da se u niše postavljaju i drugi likovni oblici. Tako na primjer Valpovo ima zanimljivu kalvariju s bojanim keramičkim reljefima koje nose Zsolnayevu signaturu (sl. 24). Postaje su cik-cak raspoređene s obje strane puta, skladno su oblikovane i dobro održavane. Reljefi su do danas ostali dobro sačuvani, živih boja i s naglašenom dramatikom prizora. Prema kazivanju jedne Valpovčanke, kalvariju je dala podići Ema Rudl, stara djevojka koja je htjela ostaviti neku uspomenu svojem mjestu. Ovaj je podatak vjerojatno točan, budući da bi župna spomenica svakako zabilježila gradnju kalvarije da ju je potaknula i organizirala crkva, odnosno župnik. Križni put se postavio uoči ili za vrijeme I. svjetskog rata, a izrađen je navodno po uzoru na križni put u Gyudu u Mađarskoj. U

Slavoniji su postaje raspoređene u dva niza s obje strane puta, ali ima primjera da su poredane u samo jednom nizu (Gradište kraj Županje). Često su se postavljale na grobljima uz put koji vodi do kapele (na pr. Valpovo) ili na padini brežuljka na vrhu kojega su tri raspela s likovima Krista i dva razbojnika (primjerice Nuštar). Kalvarije mogu biti sagrađene i uz put koji vodi do crkve (Semeljci kraj Đakova, Ivankovo kraj Vinkovaca). Križni put u Semeljcima vrlo je jednostavne izvedbe, u nišama postaja nema slika, nego se tamo nalaze samo obični drveni križevi. Gradnja kalvarija često je bila rezultat crkvene inicijative i privatne podrške. Crkva je, naime, potakla i organizirala gradnju a pojedinci ili pojedine obitelji snosili su troškove za određene postaje. Stoga su na takvim postajama natpisi s uklesanim imenima donatora (na pr. u Nuštru, Požegi).

Najmlađa kalvarija u Slavoniji, koliko je poznato, sagrađena je 1994. godine uz župnu crkvu sv. Vendelina u Jarmini kraj Vinkovaca. U sklopu obnove župne crkve razarane tijekom 1991. i 1992. godine, rekonstruirane su i uništene postaje križnog puta u čijim su nišama postavljeni novi mozaici koje je izradio akademski slikar Vladimir Maglić. Ovim radom proširen je likovni izraz u kojemu se ostvarila mala sakralna arhitektura Slavonije.

Pobožnost križnog puta u crkvenoj se liturgiji obavlja tijekom korizme, a osobito na Veliki petak, pri čemu vjernici predvođeni svećenikom uz nabožne pjesme idu od postaje do postaje uz koje se zaustavljaju i mole. Postaje križnog puta čine i samo slike obješene na oba uzdužna zida uz glavnu crkvenu lađu, tako da se pobožnost križnog puta obavlja i u samoj crkvi.

Iz ovoga je vidljivo da su kalvarije manje vezane uz pučku pobožnost od poklonaca i raspela. Stoga su i manje brojne i manje značajne u pogledu utjecaja na pučku duhovnost.

FASADNE KAPELICE

Za smještaj sakralne plastike u tradicijskom graditeljstvu koristile su se i otvorene ili zatvorene niše na uličnim zabatima i na pročeljima kuća koje narod također zove *kapelice* (sl. 25). Najčešće je to sitan oblikovni detalj koji se javlja u mnoštvu varijacija, a neke od njih stilizirane su tako da već na prvi pogled prikazuju umanjenu i krajnje pojednostavljenu crkvu. Najveći broj ovih minijaturnih arhitektonskih oblika smješten je na uličnim zabatima, ali nije rijetkost da se javljaju i na kućama postavljenim uzdužnom stranom prema ulici. Ponajviše se u niše stavljaju mali gipsani kipići Gospe, Krista, sv. Antuna, te drugih svetaca i anđela, dok su križ, raspelo ili slika sveca ovdje znatno rjeđi.

Jedan takav rijedak primjer fasadne kapelice sa slikom evidentiran je u selu Vrbica kraj Đakova (sl. 26). Sveta obitelj naslikana je na zidu niše i razmjerno je solidan rad vjerojatno nekog lokalnog ličioca. Ovdje treba dodati da su slike sa sakralnim motivima ili prikazima svetaca u fasadnim nišama zabilježene i na građanskim kućama u Slavoniji. Tako je na kući obitelji Klezinger na glavnom gradskom trgu u Požegi do prije nekoliko decenija bila slika sv. Đorđa, dok se na fasadi kuće obitelji Kušević nalazila slika uokvirena plitkom profilacijom u žbuci. Slika je prikazivala uznesenje Bogorodice, a bila je izvedena uljem na limu.

Za razliku od poklonaca, fasadne kapelice vrlo rijetko prate prigodni natpisi pobožnog sadržaja s podacima o godini gradnje i vlasniku građevine. Ipak, jedan takav primjer zabilježen je na kući iz 1905. godine, sagrađenoj na nekadašnjoj periferiji u Požegi. Na sredini uzdužnog uličnog pročelja u gornjem dijelu je ustakljena kapelica sa slikom Srca Isusova, te običan prikaz Svete obitelji od gipsa. Ispod kapelice u visini očišta je glinena ploča s urezanim tekstom: "Ovu kuću je gradio Stevo Hribar hvaleći i slaveći Presveto Srce Isusovo Kojemu bijaše u pomoći kod gradnje ove kuće g. 1905".

Neuobičajeno velika fasadna kapelica (nešto veća od 1 m) s raspelom lijevanim od tuča evidentirana je u Starim Mikanovcima kraj Vinkovaca. U istom selu ističe se još jedna velika fasadna kapelica. Na velikoj jednokatnoj kući nekadašnje zadruge Petričević, sagrađenoj 1820. god., nalazi se ovalna niša (125 x 92 cm). U ovoj plitkoj niši bila je smještena slika kućnog patrona sv. Ivana Krstitelja naslikana uljem na limu, ali su vidljivi tragovi starije slike naslikane na zidu niše.

Oblikovnu raznovrsnost upotpunjuje i kapelica sv. Antuna u Prkovicima kraj Vinkovaca. Mala i jednostavna kapelica izdvojila se iz zidne plohe i smjestila na zidanu ogradu gdje ističe i čuva kipić kućnog patrona (sl. 27).

Ovaj oblik male sakralne arhitekture danas je također znatno prorijeden. Nalazi se uglavnom na starim kućama, dok se na novima javlja tek iznimno. U Ivankovu kraj Vinkovaca na fasadi katnice iz 1985. godine načinjena je niša za kućnog patrona sv. Roka. Obitelj Cerančević još uvijek štuje svog zaštitnika kojeg su naslijedili kupovinom stare kuće u ogradi koje je bio njegov poklonac. Nakon rušenja stare i gradnje nove kuće, kip sveca je premješten u novu minijaturnu kapelicu (sl. 28).

Kao arhitektonski element niše se javljaju vrlo rano i dominiraju u hramskom graditeljstvu Mezopotamije sredinom 4. tisućljeća p.n.e. gdje su se izvodile na vanjskom plaštu hramova. Za smještaj sakralne plastike niša se koristi već na staroegipatskom špiljskom hramu kod Abu Simbela u Nubiji iz

13. st. pr.n.e. U niši iznad ulaza smještena je skulptura nebeskog boga Hora (Visoke kulture, 1987:168). Pod nazivom *aedicula* ovaj se arhitektonski oblik koristi i u antici gdje predstavlja malo svetište za sliku ili kip božanstva (Pompeji) ili dekorativni element četverokutnog ili polukružnog oblika, apliciran na vanjski ili unutrašnji zid građevine (Enciklopedija, 1962:169-170). Niše za sakralnu plastiku upotrebljavaju se do danas na sakralnim i profanim zgradama, a u narodno graditeljstvo dolaze posredovanjem barokne arhitekture 18. stoljeća. Primjena ovog arhitektonskog oblika u tradicijskom graditeljstvu svakako je uvjetovana upotrebom opeke i širenjem zidanja, što uglavnom pada u 19. stoljeće, osobito u njegovu drugu polovicu. Stariji građevni materijali i tehnike (drvo, pleter, blato, odnosno brvnare i kanatne zgrade) nisu bili pogodni za izvođenje fasadnih kapelica.

Osim uz kućnog patrona u vinkovačkom i županjskom kraju, zabatne kapelice vezane su i uz pučku pobožnost uopće. Kazivači iz Svetog Đurđa kraj Donjeg Miholjca navode kako su se ti kipovi postavljali za sreću i da nisu vezani uz zavjete i posebne događaje, ali da su služili i za ukras. U Markovcu Našičkom, selu nastanjenom gotovo isključivo Slovacima, *kapelka* je također bila uobičajena pojava na uličnom zabatu. Obitelj Korpak uselila je u novu kuću 1921. godine na Florijanovo (4. V.), stoga su sv. Florijana uzeli kao sveca zaštitnika svoje kuće a njegov kipić postavili su u kapelku na zabatu. U obližnjem Jelisavcu, također nastanjenom Slovacima, na kući iz 1952. godine je kapelica u kojoj je bio kip sv. Antuna dok ga djeca nisu razbila. Vlasnica iz osobnih razloga štuje Sv. Antuna kao zaštitnika djece⁵. Pučka tradicija obraćanja svecima radi pomoći i zagovora živi tako i u ovom segmentu, iskazujući se negdje jasnije, drugdje bljeđe.

Zbog potpunijeg uvida u pučku religioznost, ovim podacima treba dodati još neke koji izlaze iz kruga male sakralne arhitekture javnog karaktera. U staroj kući Andrije i Marije Perković iz Retkovaca kraj Vinkovaca, u pročelju sobe, između dvaju prozora postojao je mali ormarić u zidu zvan *dolapak*. U dolapku je bilo raspelo i slika kućnog patrona sv. Ilije. Kuću su kupili i u nju uselili 1963. godine. Stara vlasnica je prilikom prodaje kuće ponudila da ostavi sliku sv. Ilije da ga Perkovići naslijede kao kućnog patrona ako to žele. Ponuda je prihvaćena tim prije što je Andrija nekoliko godina prije kupovine kuće imao nezgodu s konjem upravo na blagdan sv. Ilije, što je protumačio kao upozorenje da blagdan treba štovati. Inače je u njegovoj rodnoj kući patron bio sv. Mihovil, a u očinskoj kući njegove žene Marije također sv. Ilija. Ovaj, kao i drugi podaci koji govore o tome da se kupovinom kuće preuzimao i njezin

⁵ Vjerojatno je riječ o sv. Antunu Padovanskom koji se često prikazuje s djetetom Isusom na rukama.

patron, potvrđuje da svetac-zaštitnik nije uvijek vezan uz obitelj (što se opet jasno vidi iz već spominjanog primjera iz Prkovaca kada se zadruga Šamukić podijelila i kada su svi razdionici uzeli istog sveca kao patrona kojeg su štovali i dok su bili zajedno - sv. Antuna), nego ponekad i uz samu kuću. Ako nije bio u zabatnoj kapelici, lik patrona se čuvao u pročelju sobe, obično na zidu između dvaju prozora gdje je bilo i raspelo. To su najčešće obične tiskane slike ili oleografije. U seoskim sobama do danas su ostale uobičajene slike svetaca i biblijskih motiva koje narod zove *svete slike*. Osobito su bile popularne oleografije *Srce Isusovo* i *Srce Marijino* koje su se postavljale na ulični zid u pročelju sobe, prva na lijevoj, a druga obično na desnoj strani zida. Slikovno prikazivanje Srca Isusova i Srca Marijina, kao i njihove ornamentalne izvedbe na uzdužnim stropnim gredama ili zabatima kuća u vezi su s kultom Srca Isusova koji su preuzeli i u doba protureformacije u naše krajeve proširili isusovci (Kus-Nikolajev, 1928). Svi ovi primjeri pokazuju da je u pučkoj pobožnosti prednji dio kuće imao osobiti značaj, bilo da se radi o vanjskoj strani uličnog zida na kojem se otvarala fasadna kapelica, bilo o unutrašnjoj gdje su vješane svete slike i raspela. Time se do danas nastavlja prastara tradicija da jedan dio kuće ima kultno, sakralno značenje, te se još jednom isprepliće profano i sakralno, što upućuje na integralni karakter tradicijske seljačke kulture.

LITERATURA

- BADONE, Ellen: Introduction, *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990.
- BÖSENDORFER, Josip: Diarium sive prothocollum venerabilis conventus s. Crucis Inventae Essekini intra muros ab anno 1686. usque ad annum 1851., *Starine JAZU*, knj. XXXV, Zagreb, 1916.
- BÖSENDORFER, Josip: Turkovićeve dijarije župne crkve unutaršnjeg grada Osijeka god. 1798. - 1806., *Starine JAZU*, knj. XXXV, Zagreb, 1916.
- CEPELIĆ, Milko: Kameni križ, *Jeka od Osijeka*, Osijek, 1918.
- DUBISCH, Jill: Pilgrimage and Popular Religion at a Greek Holy Shrine, *Religious Orthodoxy and Popular Faith in European Society*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1990.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir: *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju*, Narodna biblioteka Srbije i Dečje novine, Beograd - Gornji Milanovac, 1989.
- GUREVIĆ, Aron: *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, Beograd, 1987.

HORVAT, Andela: *Spomenici arhitekture i likovnih umjetnosti u Međimurju*, Zagreb, 1956.

KEMPF, Julije: *Požega*, Požega, 1910.

MISITA - KATUŠIĆ, Blaž: *Kameniti križ, Osječki zbornik br. IV*, Osijek, 1954.

RYBAKOV, Boris: *Jazičestvo drjevnih Slavjan*, Moskva, 1981.

TOLDI, Zvonimir: *Ljekoviti izvori u Brodskom Posavlju*, Vijesti 7, Slavonski Brod, 1983.

Enciklopedija likovnih umjetnosti, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 2 1962. i 3 1964.

Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1990.

Umjetnost u slici: *Klasična razdoblja antike*, Otokar Keršovani, Opatija, 1987.

Umjetnost u slici: *Visoke kulture starog svijeta*, Otokar Keršovani, Opatija, 1987.

SMALL SACRAL ARCHITECTURE IN SLAVONIA

Summary

Small sacral architecture in the region of Slavonia consists of shrines, crosses and crucifixes at public places, calvaries, little facade-chapels as well as of posts with sculptures of saints upon them.

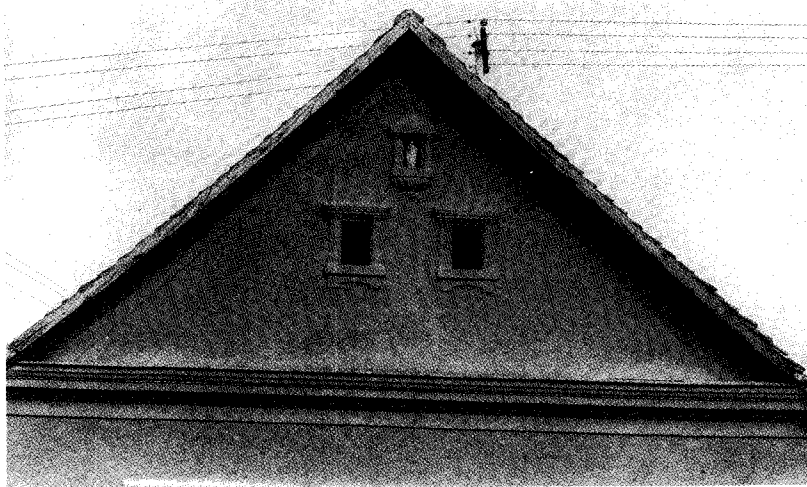
These architectural forms appeared at the end of 17th and at the beginning of 18th centuries, immediately after these areas had been liberated from Turks. Shrines and crucifixes were built not only at the rurally dominated points but in the private yards as well. Harmonizing with the traditional architecture the variety of their forms underlines the characteristic feature of Slavonian villages. Facade-chapels in the walls of the houses actually are niches decorated with sculptures of chosen saints who are considered to be protectors of the houses and the families living in. Wall-chapels are sometimes built simply as the expression of religiousness or for good luck, or just for ornamental purposes. Not only that they show the entanglement of the profane and the sacral, but up to nowadays they also continue the ancient tradition of devoting a part of a house to sacral purposes.

Small sacral architecture was most frequently built by isolated individuals, or some families or a few united individuals, respectively, so that it

is more closely connected with informal than with institutional devoutness. Thus, the dual character of formal and informal religiousness can be seen in Slavonia as well, on one side being expressed in one's own initiative in building and keeping of small sacral architecture, and on the other in relative independence of the common-people religions and rituals as well as in the more peculiar approach to the religion itself.

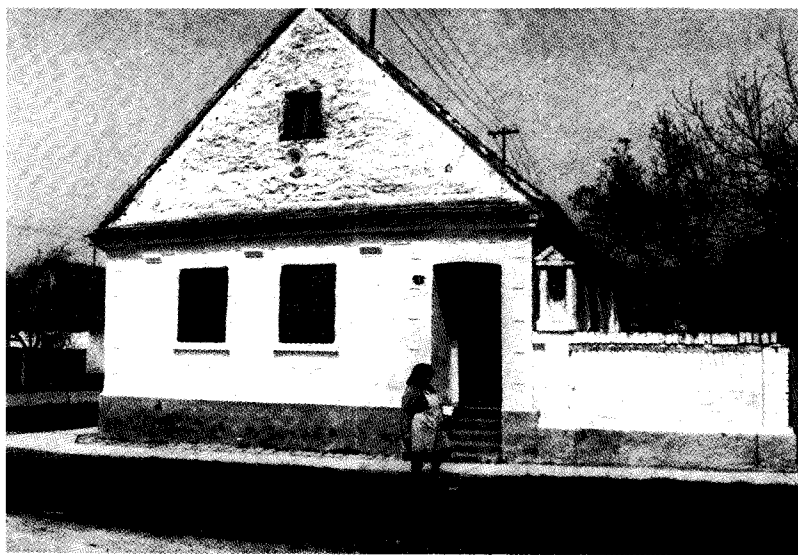
The close entanglement of profane and small sacral architecture and common-people religion in Slavonia points to the integral character of traditional rural culture.

(translated by Stjepan Grgić)

sl. 25 - Marjančaci (Valpovo). Zabatna kapelica s kipićem Gospe.

sl. 26 - Vrbica (Đakovo). Niša sa zidnom slikom Svete obitelji.

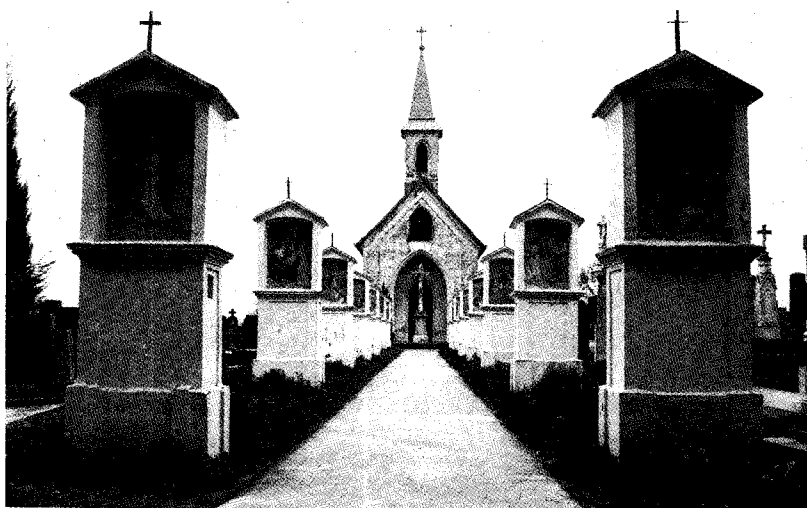

- sl. 27 - Prkovci (Vinkovci). Kapelica sv. Antuna izrađena od opeke na zidanoj dvorišnoj ogradi.
- sl. 28 - Ivankovo (Vinkovci). Fasadna kapelica sv. Roka na suvremenoj katnici.

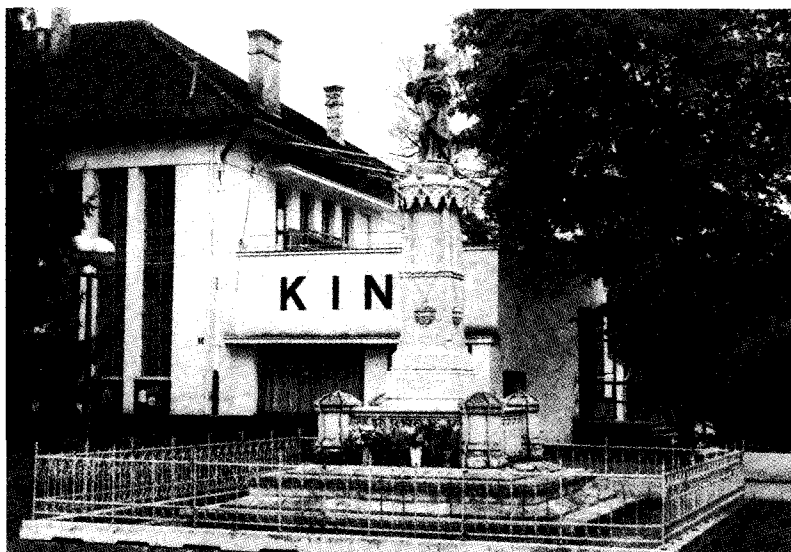
sl. 21 - Osijek. "Kameniti križ", zvan još i "stratišna kapela".

sl. 22 - Gradište (Požega). Pravoslavni drveni križ podignut uz raskrižje puteva.

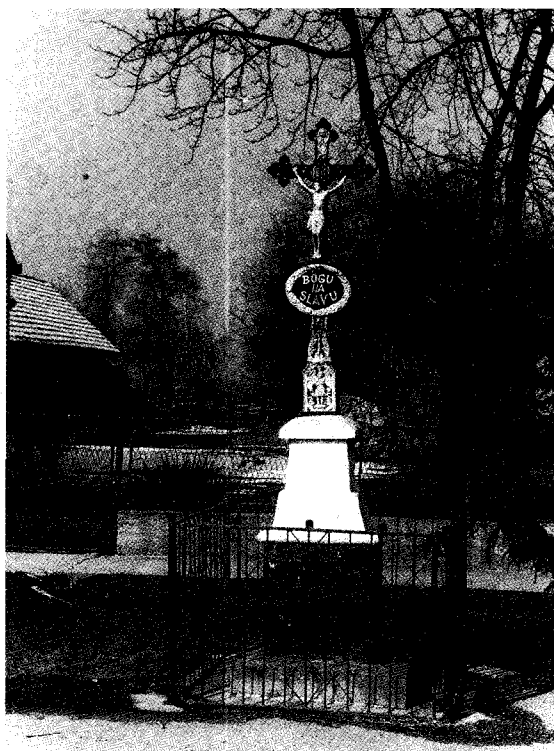
sl. 23 - Požega. Domovinski križ iz 1993. godine.

sl. 24 - Valpovo. Kalvarija.

sl. 17 - Valpovo. Kip sv. Florijana iz 1896. godine.

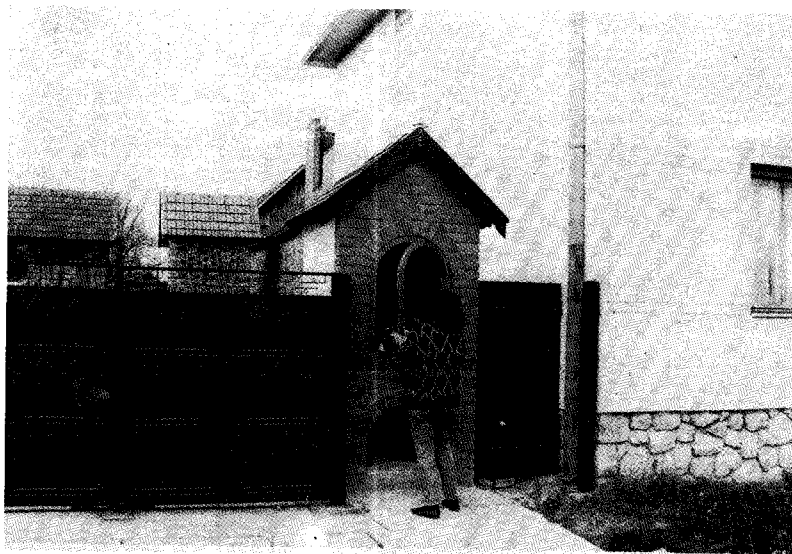
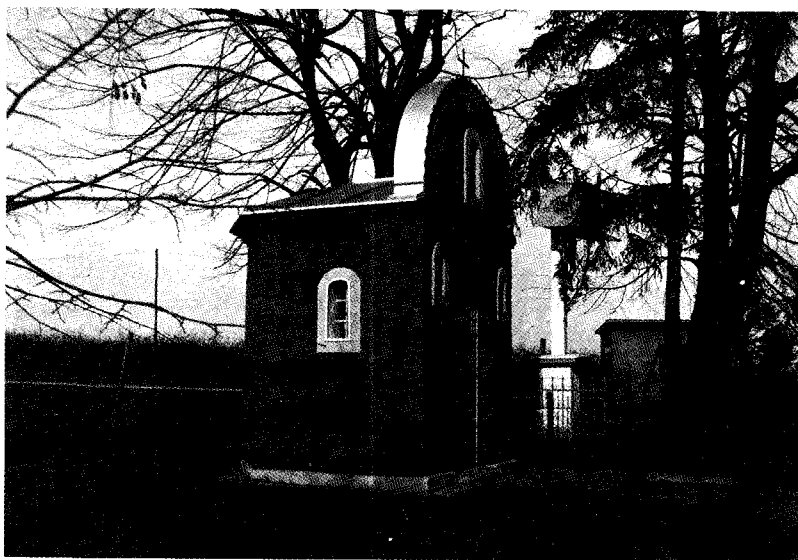
sl. 18 - Valpovo. Kip Bezgrešne na središnjem gradskom trgu.

- sl. 19 - Nijemci (Vinkovci). Drveno raspelo pod orahom ispred ulaza u selo iz pravca Otoka.
- sl. 20 - Pribiševeci (Našice). Lijevano metalno raspelo uz raskrižje puteva.

- sl. 13 - Babina Greda (Županja). Kapelica - poklonac Snježne Gospe u sklopu zidane dvorišne ograde.
- sl. 14 - Valpovo. Kapelica Gospe Lurdske.

sl. 15 - Vukojevci (Našice). Kapela sv. Ilije.

sl. 16 - Otok (Vinkovci). Zavjetna kapelica sv. Antuna iz 1991. godine.

- sl. 9 - Rajsavac (Požega). Poklonac - zvonik.
sl. 10 - Šiškovci (Županja). Kapelica uz raskrižje.

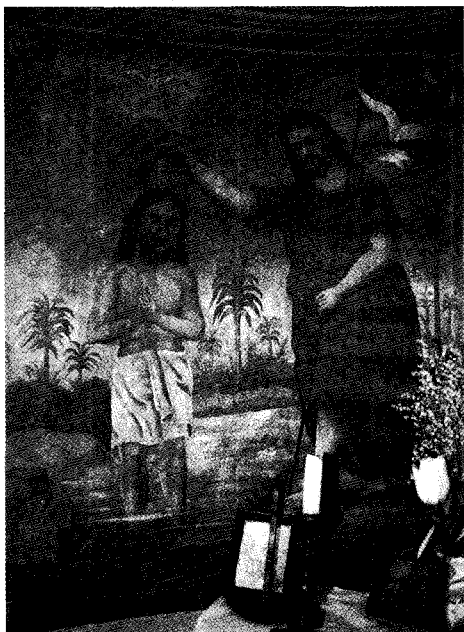

sl. 11 - Požega. Poklonac sv. Ivana Nepomuka iz 18. stoljeća.

sl. 12 - Bistrinci (Valpovo). Poklonac sv. Ane iz 1797. godine.

- sl. 5 - Županja. Poklonac s dvjema nišama u dvjema etažama.
sl. 6 - Bošnjaci (Županja). Poklonac u obliku stupa s prostorijom.

- sl. 7 - Razbojište (Našice). Zidna slika u kapelici - pokloncu.
sl. 8 - Prkovci (Vinkovci). Trodjelni poklonac sv. Rožarije iz 1866. g.

- sl. 1 - Đurić (Županja). Poklonac otvorenog tipa; u međuvremenu je srušen i zamijenjen novim.
- sl. 2 - Nuštar (Vinkovci). Poklonac sv. Antuna prijelaznog tipa; u ovom ratu je oštećen.

sl. 3 - Šiškovci (Županja). Poklonac s otvorenom nišom.

sl. 4 - Babina Greda (Županja). Poklonac sa zatvorenom nišom.